

Леся Мочарська,
магістрантка

УДК 001.891: 81'38 (070)

Розслідувальна публіцистика в Україні: становлення, мовностилістичні особливості

У статті проаналізовано мовностилістичну специфіку текстів жанру журналістського розслідування в Україні протягом 1990–2013 рр. Проведено аналіз розслідувального контенту провідних видань цього періоду. Значну увагу приділено загальним проблемам функціонування та розвитку журналістського розслідування як жанру, зокрема його мови.

Ключові слова: журналістське розслідування, контент, еволюція, інтертекстуальність, риторичне запитання, безполучниковість.

Розвиток журналістського розслідування як жанру в кожній країні відбувався по-різному. Якщо говорити про власне українські координати, то, на думку вітчизняного дослідника О. Глушка, історія журналістського розслідування бере свій початок на межі XIX–XX ст. У радянській Україні розслідувальна журналістика в її традиційному розумінні взагалі була відсутня. Розвиток журналістського розслідування як повноцінного жанру почався разом із появою інтернет-видання «Українська правда» та регулярної телепрограми «Закрита зона» у 2004 р. Зі слів В. Беляєва, «журналістське розслідування у вітчизняних мас-медіа, особливо на теперішньому, перехідному, етапі розвитку держави, – жанр вельми актуальний» [1, с. 44].

Найбільш повно вивчено жанрові особливості журналістського розслідування. Наріжним каменем у цій царині журналістикознавства вважаються праці «Розслідувальна журналістика» О. Тертичного та навчальний посібник О. Глушка «Журналістське розслідування: історія, теорія, практика».

Проте зовсім не вивченою залишається мовностилістична специфіка журналістського розслідування як жанру. Водночас в українському журналістикознавстві є чимало напрацювань у сфері мовної специфіки друкованих ЗМІ загалом та аналітичної публіцистики зокрема, проте немає жодного ґрунтовного дослідження мовностилістичного інструментарію журналістського розслідування в сучасній періодиці. Відсутні також і розвідки, присвячені мовностилістичним особливостям розслідувальної журналістики в Україні на сучасному етапі. Вищесказані аргументи підтверджують актуальність розроблення обраної теми.

Мета наукової статті – дослідити мовностилістичні особливості сучасної розслідувальної публіцистики, їх еволюцію у процесі функціонування жанру.

Мета розвідки передбачає виконання таких завдань:

✓ визначити основні періоди розвитку жанру журналістського розслідування протягом 1990–2013 рр.;

✓ виокремити в рамках кожного з визначених періодів ті видання, які можна вважати репрезентативними для дослідження мовностилістичних особливостей розслідувальної публіцистики загалом;

✓ детально проаналізувати мовностилістичну специфіку журналістського розслідування як жанру на кожному з цих етапів;

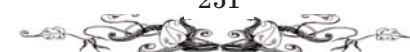
✓ встановити основні тенденції змін у мовностилістичних засобах текстів розслідувальної публіцистики, визначити спільне й відмінне у кожному з етапів.

Жанр журналістського розслідування в його традиційному розумінні з'явився у вітчизняній пресі одночасно із розпадом Радянського Союзу, тобто після 1991 р. Це був час відкритої журналістики, що почала чи не вперше в історії України існувати без ідеологічних утисків та цензурних заборон. Саме така хвиля свободи слова дала поштовх розвитку жанру журналістського розслідування, хоча під такою рубрикою тоді, як правило, подавалися критичні статті й кореспонденції. Верхньою межею першого періоду в розвитку розслідувальної публіцистики можна вважати 2000 рік, коли за спільної ініціативи зниклого пізніше журналіста Георгія Гонгадзе та його колеги Олени Затули було засновано інтернет-видання «Українська правда» (УП). Другий же період розвитку жанру журналістського розслідування закінчується у 2004 р., що ознаменувався Помаранчевою революцією, після закінчення якої тиск на журналістику значно послабився. Це дає підстави говорити і про друге дихання, яке відкрилося як для журналістики загалом, так і для розслідувальної зокрема. Третій період, розпочавшись у 2004 р., протриває до 2010 р. і стане переломним для демократичної України. Зміна влади й політичного режиму стане причиною зміни акцентів, тем та тенденцій у журналістиці. Видозмінилися також і підходи в розслідувальній журналістиці. Етап, що розпочався одночасно з приходом до влади проросійських сил у 2010 р., триває донині.

Підсумовуючи сказане вище, можна виокремити такі періоди в розвитку журналістського розслідування часів незалежної України:

✓ 1991–2000 рр. – період від здобуття Україною незалежності до заснування інтернет-проекту «Українська правда»;

✓ 2000–2004 рр. – період від заснування «УП» до Помаранчевої революції;

✓ 2004–2010 рр. – період відносної гласності та свободи преси, що розпочався разом із перемогою Помаранчевої революції та завершився приходом до влади проросійських сил;

✓ з 2010 р. й донині – період цензурних утисків, економічних санкцій та цілковитого контролю медіа з боку провладно-олігархічних кіл.

Мову розслідувальної публіцистики на кожному з вищезазначених етапів будемо аналізувати, послуговуючись прикладами з видань, що в той період вважалися найбільш авторитетними в досліджуваній царині. При цьому на вибір медіа для розгляду не впливала географія їх поширення, тому було проаналізовано розслідувальні публікації як у загальноукраїнських, так і в регіональних виданнях.

Отже, показовим для першого етапу розвитку розслідувальної публіцистики – 1990–2000 рр. – вважатимемо видання «Правда України», а для другого – 2000–2004 рр. – «Кримську правду». Гострополітичні публікації на сторінках першого з них стали причиною жорстких економічних санкцій, що в епоху 90-х, яка ще жила рудиментами радянської системи, були тим важелем, що уможливілював придушення вільного й «невигідного» владним та бізнесовим колам друкованого слова. «Кримська правда» ж у зазначений період набула горезвісної слави завдяки серії публікацій Владислава Рябчикова, присвячених так званим «чорним археологам», за яку сам журналіст у результаті поплатився життям.

Розслідувальним публікаціям початку 90-х рр. властива розмовно-публіцистична манера викладу матеріалу. Автор більше розповідає, аніж роздумує, висуває здогади, доводить або спростовує факти, цитуючи фахівців, свідків. Він ще доволі невпевнено визначає причинно-наслідкові зв'язки, дає прогностичну оцінку ситуації, робить висновки, висуває заклики. У текстах перших розслідувальних матеріалів автор присутній найчастіше безпосередньо, тобто у формі особового займенника однини «я».

Художньо-мовленнєвій організації журналістського твору притаманне використання засобів словотвірного, лексичного, контекстуально-синонімічного та синтаксичного увиразнення [2, с. 54].

Щодо засобів лексичного увиразнення, то можна говорити про їх майже повну відсутність у розслідувальних публікаціях раннього періоду. Тільки в окремих матеріалах трапляються зразки зниженої лексики, наприклад, «шастати по сусідах на Кубані» [3], «відправити пояснення в "Літературку"» [3]. Про так звану мовну обережність автора свідчить і те, що, приміром, фрази типу «підкинути ідею» [4], «спрацювали грязеві вулкани» [4] у тексті самих матеріалів

виділено лапками. З відстані двох десятиліть можна говорити про насиченість розслідувальних публікацій історизмами, проте на той час вони входили до загальноповсякденної лексики.

Аналізуючи тексти публікацій, з яких і розпочався розвиток розслідувальної журналістики в незалежній Україні, доходимо висновку, що засоби стилістичного увиразнення в них використовуються найбільше. Специфіка стилістики полягає в тому, що вона поєднує власне мовну й позамовну семантику, визначає ступінь виразності тієї чи тієї форми у висловлюванні, характер її додаткової семантики [5, с. 67].

Автори перших розслідувальних публікацій дуже активно впливають до мовної тканини своїх текстів фразеологічні звороти, іноді певною мірою трансформовані або розширені, наприклад, «вбити клин між торгівлею і споживачем» [3], «товарна криза поставила нас на коліна» [3], «залишилась на сухому пайку» [3], «не буває диму без вогню» [3], «дії перепоновили чашу терпіння» [6], «вернувся до розбитого корита» [6], «хоч трава не росте після приватизації» [6], «зробити козлом відпущення» [6]. При цьому варто зазначити, що в останньому прикладі автор вдався до невдалого калькування фразеологізму з російської мови, тоді як в українській є абсолютний відповідник – «зробити цапом-відбувайлом».

Одним із найбільш використовуваних тропів в авторів розслідувальних публікацій на початку 90-х рр. була синекдоха. Наприклад, «вбити клин між торгівлею і споживачем» [3], «товарна криза поставила нас на коліна перед покупцем» [3], «сільський мешканець не лише не відчує такої надбавки» [3], «ми змушені будемо за хеком відправлятися у дальні моря» [4]. Така заміна множини однією використовувалася переважно в матеріалах економічної тематики, що було продиктовано необхідністю продемонструвати повагу до кожного індивіда, в його образі уособити якщо не все суспільство, то хоча б той соціальний прошарок, до якого він належить.

Традиційно епітетів у складному жанрі журналістського розслідування трапляється мало. У розслідувальних публікаціях початку 90-х рр. їх майже немає. Мало не ексклюзивними можна вважати художні означення на зразок «горезвісний дефіцит» [3], «схвильовані листи» [4]. Таким чином автори відмежовуються від недоречної художності, підкреслюючи чіткість викладу інформації, уникаючи зайвих елементів образності.

З метою досягнення естетичного ефекту та підсилення значення сказаного в розслідувальних матеріалах аналізованого періоду автори нерідко використовують яскраві метафоричні вислови на зразок «вирубнича арена» [6], «крива рентабельності різко поповзла» [6],

«торгівля – дзеркало економіки» [6], «бути в ролі соціального громовідводу» [3], «учасники товарного конвеєра» [3]. Проте така образність можлива тільки в певних семантичних контекстах (соціальний, економічний тощо).

Коли йдеться про державу та її господарсько-промисловий комплекс, автори не відмовляються від застосування уособлення як тропа, що полягає в наділенні неживих об'єктів властивостями, рисами та ознаками живих істот. Це можна назвати рудиментами радянської епохи в українській розслідувальній журналістиці початку 90-х рр. Підтвердженням цього є уособлення на зразок «*підприємство залишилось в руках держави*» [3], «*шкунтильгає промисловість*» [3], «*облспоживспіці потрібно одягти, взути та нагодувати дві третіх області*» [3].

У розслідувальних публікаціях кінця другого періоду, тобто початку 2000-х рр., уже можна простежити більш широкий мовностилистичний інструментарій. Наприклад, з метою увиразнення та емоційного оформлення тексту вживаються порівняння «*зграйками кучкуются*» [7] та «*приватні пекарні почали з'являтися, як гриби після дощу*» [6]. Чи не вперше можна виявити в розслідувальних матеріалах явище інтертекстуальності. Наприклад, говорячи про приватизаторів, автор навмисне називає їх «*приХватизаторами*» [6], вдаючись до такої словотворчості з метою викриття їхніх справжніх інтересів та механізму дії зазначеного процесу. Підзаголовок «*Мама моя, ти ночей не доспала*» [7] в матеріалі про колонію суворого режиму перегукується із словами «*Пісні про рушник*» («*Рідна мати моя*»). Інтертекстуальні витоки мають також фрази «*їжа першої необхідності*» – від «*товари першої необхідності*» [7]. З метою пом'якшення негативних конотацій певних лексем (наприклад, *злочинець*) автор звертається до евфемізмів («*людина, що переступила закон*») [7]. В окремих публікаціях можна натрапити на антитезу як дієвий засіб відображення конфлікту інтересів. Наприклад, у розслідуванні про колонію автор вживає парадоксальний антитестичний вислів «*навіть якщо ходиш, все одно сидиш*» [7]. В одному з матеріалів натрапляємо на метонімію, побудовану за принципом заміни частини цілим або ж навпаки. У фразі «*щоб не вплутуватись у брудні ігри навколо хліба*» [7] поняття *хлібокомбінат* замінено поняттям *хліб*. Проте використання таких стилістичних засобів у текстах розслідувальних матеріалів обмежене вимогою точності й однозначності тлумачення фактів.

Часто автор своє обурення ситуацією, що спонукала його до проведення власного розслідування, висловлює, вдаючись до засобів іронії

та сатири. Наприклад, пишучи про те, що «*приватник, краще оснащений технічно, мав можливість "хімічити"*» [6], автор іронічно натякає на фінансові махінації. Або ж в іншому матеріалі, розвінчуючи міф про неіснуючу загрозу вибуху морського дна, журналіст пише, що «*в такому випадку можна говорити хіба що про загрозу газетних вибухів з приводу чергової висмоктаної з пальця проблеми*» [4].

З метою увиразнення думки автори розслідувальних публікацій звертаються також до алегорії. Наприклад, запитуючи в заголовку, «*чи є сенс зрубувати голову курки, що несе золоті яйця?*» [6], автор говорить у тексті статті про прорахунки влади в хлібозаготівельній промисловості.

Засобами синтаксичного увиразнення мовлення автор може не лише привернути читацьку увагу, а й розставити важливі для нього акценти, підкреслити актуальність певної частини інформації порівняно з іншою [2, с. 99]. Зазвичай це складні сполучникові (сурядні та підрядні) речення, речення з кількома рядами підрядних, ускладнені відокремленими членами, однорідними членами, вставними і вставленими конструкціями. Оскільки журналістське розслідування є синтетичним жанром, то в ньому завжди наявний коментар, який автор наводить як пряму мову. Переказуючи почуте, він може вдаватися також до невластивості прямої мови.

Тексти журналістських розслідувань вже цього раннього періоду багаті на риторичні фігури, що вжиті не лише з метою індивідуалізації та емоційного увиразнення мовлення, а й передусім для виконання атрактивної функції, тобто привернення особливої уваги читача до певних аспектів зображуваного явища. Наприклад, риторичні запитання («*Що тут скажеш, кому висунеш вимоги, якщо розбалансування товарного ринку зачепило всіх?*» [6]; «*Як вона почуватиметься в ролі соціального громовідводу?*» [6]; «*Та чи насправді виграє тут суттєво споживач?*» [6]) сприяють динамічності викладу самого розслідування, оскільки дають змогу структурувати умовиводи, висувати здогади, гіпотези, малювати перспективи, спростовувати або доводити факти, доступно, зрозуміло й лаконічно пояснюючи аудиторії суть справи.

Переходячи до аналізу мовностилистичної специфіки розслідувальної публіцистики третього періоду, зупинимося на тому, що принципово відрізняє матеріали цього етапу від подібних попереднього періоду. Загалом можна говорити вже про появу певного компонента детективності в манері оповіді, яка тепер ведеться від першої особи множини, вираженої особовим займенником «ми». У матеріалах, написаних у жанрі журналістського розслідування, на цьому етапі не-

важко простежити сленгову лексику та жаргонізми, завдяки яким автору вдається відобразити колорит зображуваного середовища та створити ілюзію присутності читача на місці подій, що лежать в основі публікації, наприклад, «дембельський акорд» [8], «пофігізм» [8], «підгодовують місцевих силовиків» [9], «крутий кийвський дах» [9], «на травилі силовиків на чесну фірму» [9]. Подекуди автор не відмовляється й від русизмів, маючи на меті підкреслити своє негативне ставлення до названого в такий спосіб явища. Наприклад, один із підзаголовків публікації про махінації з акційними окулярами для ветеранів має назву «Жертви правового «беспредела» та конкурентів» [9].

До мовностилістичних особливостей розслідувальних публікацій третього періоду (2004–2010 рр.) належить суттєво обмежена кількість стилістичних фігур, зокрема метафоричних висловів, синекдох, уособлень. Натомість явною є інколи навіть надмірна інтертекстуальність. Заголовки та підзаголовки кожного другого матеріалу побудовані за принципом інтертекстуального зіставлення. Наприклад, «конкурс одного учасника» від «театр одного актора» [8], «до свиней на службу кроком руш!» від військової команди «направо кроком руш» [8], «А ми тут подумали, і я вирішив» від мовного штампку «ми подумали і вирішили», що, як правило, активно використовується в усному мовленні [8].

Якщо в публікаціях попередніх періодів автори робили певні висновки дуже обережно, то на цьому етапі розвитку розслідувальної журналістики популярним стає афористичне закінчення матеріалу. Наприклад, розслідування, присвячене корупційним діям одного горезвісного полковника, закінчується фразою: «Серед військових віддавна побутує приказка: “Дембель невідворотний”. Вона уповні стоїть і полковника Олега Шкапоїда» [8].

Популярними стають також засоби вже не гумору та іронії, а грубого сарказму та злої сатири у підтексті. Приміром, розповідаючи про злодіяння полковника Шкапоїда, автор називає збудовану ним на крадені кошти сауну «стратегічною» [8]; інший журналіст номінує махінації з грошима, виділеними на закупівлю акційних окулярів, «всеукраїнським оозамиллюванням» [9].

Еволюціонують і засоби синтаксичного увиразнення мови. Приміром, з-поміж усіх типів складних речень помітним стає домінування саме складних безсполучникових (асиндетон). Завдяки цьому прийому авторові вдається загострити конфлікт інтересів у матеріалі, зацентрувати увагу на найважливішому. Наприклад: «Проте відомо інше: жодних серйозних висновків не зроблено» [8]; «В Мінпраці кажуть: гроші на окуляри виділили, та окулярів немає...» [9]. Таким

чином, третій період розвитку журналістського розслідування вирізняється переважанням сатирично-іронічних засобів впливу на читача, чіткістю викладу матеріалу, яка досягається завдяки асиндетону.

Репрезентативними для дослідження мовної специфіки розслідувальної публіцистики четвертого етапу, що триває до сьогодні, вважатимемо матеріали з газети «Експрес». На сторінках цього видання з'явилися десятки публікацій, що стали приводом для проведення додаткових розслідувань журналістами всеукраїнських телеканалів, а в деяких випадках – і слідчими органами.

Говорячи узагальнено, мовлення матеріалів сучасних журналістських розслідувань порівняно з такими публікаціями попередніх періодів еволюціонувало до рівня грубої іронії та їдкою сарказму. Мало не кожна фраза має свій «злий» підтекст. Наприклад, «влада діяла по-єзуїтськи» [10], «проект цього рішення в Адміністрації Президента уважно "вчитували"» [10], «злиденним українцям знову віддали їхнє – злидні» [11]. У лексиці розслідувальної публіцистики нинішнього періоду можна натрапити і на пласт цитованої ненормативної лексики. Незмінним із попереднього етапу залишається використання авторами великого масиву жаргонізмів («молодший браток») та арготизмів («чорний нал»). Дуже багато в розслідувальних публікаціях сучасного етапу фразеологічних зворотів народного походження, що використовуються з негативною семантикою. Наприклад, «тримати на гачку», «не доїсти тюремної баланди», «спіймати на гарячому», «встромити ножа в спину» [11]. Немало і порівнянь негативного змісту, зокрема таких, як «в лісах Дубневича-пана», «зодягати вишиванку як бронезилет», «сліпо, як пес, виконувати волю хазяїна» [11]. Порівняно з іншими періодами помітно меншою є кількість метафоричних висловів та синекдох, хоча і далі популярним залишається прийом інтертекстуального перенесення.

Еволюціонує мовлення розслідувальних публікацій і синтаксично. На сучасному етапі явною є схильність автора до використання асиндетону (безсполучниковості), продиктована прагненням зацентрувати увагу читача на найважливішому, зробити наголос, висловити спротив або ж обурення. Яскравим прикладом є речення «Ми кажемо: влада – винна» [11]. Але ще більше в текстах розслідувальних матеріалів речень неповних (еліптичний пропуск), обірваних, завдяки яким автор створює емоційно напружену атмосферу, інтонаційно оформлює власні роздуми. Наприклад: «У деяких округах таких “рабів Рибаківа” виставляли по двох. Щоб напевно. Щоб без осічки»; «Люди, які збили свої статки завдяки доступу до бюджетних коштів. Які крали наше» [11]. Також завдяки повторенню певних слів,

фраз (так званій анафорі градаційного типу) автор досягає бажаного, правильно емоційно та інтонаційно оформленого комунікаційного ефекту. Наприклад, «...сьогодні ці структури очолюють люди, котрі мають свої безпосередні інтереси у збереженні такої системи. Системи рабів» [11].

Проаналізувавши мовностилістичну специфіку матеріалів на різних етапах розвитку розслідувальної журналістики в Україні, можемо зробити такі **висновки**. *По-перше*, жанр журналістського розслідування передбачає документальну точність, що зумовлює використання доволі скупого мовностилістичного інструментарію на всіх етапах його розвитку. *По-друге*, у процесі спостереження за еволюцією жанру зафіксовано урізноманітнення засобів лексичної виразності, що зумовлено зміною специфіки жанру, зростанням його емоційного складника, зміщенням орієнтирів від авторських роздумів-констатацій на початку 90-х рр. до висловлення свого спротиву сьогодні. *По-третє*, як наприкінці минулого століття, так і нині найчастіше використовуваними засобами стилістичної та синтаксичної виразності є риторичне запитання та асиндетон. *По-четверте*, мовлення розслідувальної публіцистики розвивалося від своєрідної обережної дидактики до гострої інвективи, для якої характерні інтертекстуальні прийоми, алегоричність та афористичне мислення автора.

1. Глушко О. К. Журналістське розслідування: історія, теорія, практика // О. К. Глушко. – К., 2006. – 144 с.
2. Галич О. Теорія літератури : підручник / О. Галич, В. Назарець, В. Васильєв ; за наук. ред. О. Галича. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Либідь, 2006. – 488 с.
3. Барась Н. Де вихід? // Правда України. – 1991. – № 23.
4. Беляєв В. Вибуху не передбачено // Правда України. – 1991. – № 11.
5. Яцимірська М. Г. Культура фахової мови журналіста / Марія Яцимірська. – Львів : ПАІС, 2004. – 332 с.
6. Пащенко В. Під пресою приватизації // Кримська правда. – 2000. – № 209.
7. Сергієнко С. Особливості режиму: якщо ходиш, все одно сидиш // Кримська правда. – 2000. – № 46.
8. Мельник В. Дембельський акорд полковника Шкапоїда // Україна молода. – 2005. – № 20.
9. Рибка Є. Всеукраїнське озоамілювання / Є. Рибка, І. Чайка // Україна молода. – 2005. – № 23.
10. Починок І. Три ультиматуми газеті «Експрес» // Експрес. – 2013. – № 20.
11. Мартинєць С. Справа на мільярд. Раби мафії. Раби Януковича / С. Мартинєць, І. Починок // Експрес. – 2012. – № 51.

Подано до редакції 25. 10. 2013 р.

Mocharska Lesya.

Investigative journalism in Ukraine: formation, linguistic-stylistic features.

In the article the linguistic-stylistic specific of texts of investigative journalism genre in Ukraine (1990–2013) is analyzed. The careful analysis of the investigative content of the leading editions for this period is conducted. A considerable attention is spared to general issues of functioning and development of journalistic investigation as the genre, particularly its vocabulary.

Keywords: journalistic investigation, content, evolution, intertextuality, rhetorical question, asyndeton.

Мочарская Аlesia.

Расследовательная публицистика в Украине: становление, лингвостиллистические особенности.

В статье проанализирована лингвостиллистическая специфика жанра журналистского расследования в Украине на протяжении 1990–2013 гг. Проведен анализ расследовательного контента ведущих изданий этого периода. Значительное внимание уделено общим проблемам функционирования и развития журналистского расследования как жанра, в частности его языка.

Ключевые слова: журналистское расследование, контент, эволюция, интертекстуальность, риторический вопрос, бессоюзие.

